

Олександр Висоцький

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ ОСТАННЬОГО
ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.**

Досліджується політична ідентичність жителів Дніпропетровська у 1991–2000 рр. З'ясовуються особливості та чинники, що справили вплив на її формування.

Ключові слова: політична ідентичність, Дніпропетровськ, Президент, вибори, еліта, дніпропетровський клан, дніпропетровські керівники, Л.Кучма.

Oleksander Vysotskyi. Dnipropetrovsk political identity against the background of the last decade of the twentieth century. Political identity of Dnipropetrovsk residents in 1991–2000 is studied. Features and factors that had influenced its formation are determined.

Key words: political identity, Dnipropetrovsk of city, president, election, elite, Dnipropetrovsk clan, Dnipropetrovsk urban leaders, L.Kuchma.

Місто Дніпропетровськ є одним із ключових за впливом на сучасну політичну історію України. Саме вихідцем з Дніпропетровська був другий Президент України Л. Кучма, з діяльністю якого була пов'язана десятирічна історія сучасної Української держави, формування «Дніпропетровського клану» та, навіть, «помаранчева революція». Симптоматично також, що однією із головних діючих осіб цієї революції та учасницею правлячої команди «помаранчевих» стала дніпропетровчанка Ю.Тимошенко. Вихідцем з Дніпропетровська також є її багаторічний соратник, один із помітних високопосадовців часів правління В. Ющенка та нинішній активний представник опозиційного табору О.Турчинов. Можна стверджувати, що політична культура (насамперед, цінності та спосіб діяльності) цих діячів справили визначальний вплив на історію сучасної України. Серед якостей цих особистостей слід відзначити господарську хватку, авантюризм, політико-ідеологічну байдужість, популізм, прагматизм, готовність до максимального ризику та використання будь-яких засобів для реалізації поставленої мети. Згадані якості стали своєрідною запорукою їх успіхів та поразок на політичній ниві, одночасно багато в чому визначивши розвиток політичного життя країни. Якщо перший Президент України Л.Кравчук фактично опинився в кріслі глави держави випадково, завдяки збігу обставин (з цим, можливо, пов'язана нетривалість його перебування на посту президента), то з боку дніпропетровців – Л. Кучми, П. Лазаренка, Ю. Тимошенко, О. Турчинова – це було результатом цілеспрямованої,

розважливої та наполегливої діяльності. Внаслідок різних причин політики вищого ешелону, що були вихідцями з Дніпропетровська, ілюструють багату палітру типів політичної ідентичності дніпропетровців. Якщо Л. Кучма репрезентував собою тип радянської людини, що повірила в незворотність і прогресивність ринкових перетворень та утвердження державної незалежності України в умовах залежності від старих, радянських, зв'язків, то Ю.Тимошенко представляла тип підприємця, що розглядає політику як продовження бізнесу, як ресурс у конкурентній боротьбі за отримання якомога більшого прибутку. О. Турчинов представляв типового дніпропетровського чиновника, слухняного та відданого виконавця волі відомої політичної особи. До подібного типу представників Дніпропетровська безумовно можна віднести нинішнього заступника міністра освіти та науки Є. Суліму, що, як і О. Турчинов, свого часу посідав керівну посаду в Дніпропетровській обласній державній адміністрації. Надзвичайна насиченість центральних органів влади України та політичних структур діячами-вихідцями з Дніпропетровська, особливо в останнє десятиріччя ХХ ст., по-перше, вказує на особливе значення політичної ідентичності дніпропетровців у складі всеукраїнської політичної ідентичності як багатоскладового явища, по-друге, є одним із визначальних чинників державної політики 1993–2010 рр., по-третє, є чинником, що завжди мобілізував дніпропетровців мислити та діяти, орієнтуючись на масштаби не стільки місцеві, скільки загальнонаціональні. Все це викликає неабиякий дослідницький інтерес та зумовлює актуальність вивчення дніпропетровської політичної ідентичності, особливо в період 1991–2000 рр., коли її формування було сполучено з месіанськими амбіціями, пов'язаними з президентством та прем'єрствами дніпропетровців.

Виходячи з цього, *метою* нашої статті є визначити особливості дніпропетровської політичної ідентичності в 1991–2000 рр., з'ясувати чинники, що вплинули на її формування в цей час.

На політичну ідентичність Дніпропетровська безумовно справили і надалі справляють вплив соціально-демографічні, історичні, географічні, адміністративні особливості, освітня, культурна та промислова інфраструктура міста.

За кількістю населення Дніпропетровськ серед інших міст України нині посідає 4-те місце (до 2011 р. – 3-тє місце) (після Києва, Харкова, Одеси). За переписом 1989 р. у Дніпропетровську проживало 1187,842 тис. осіб [6, с.106], за переписом 2001 р. – 1069,801 тис. осіб [7, с.47, 82], за даними Головного управління статистики у Дніпропетровській області на 1 лютого 2013 р. – 999,741 тис. осіб [22]. На території Дніпропетровська переписом 2001 р. офіційно зафіксовано проживання представників 90 національностей. Більшість населення Дніпропетровська становлять українці – 745,655 тис. або 62,77% (за переписом 1989 р.) [6, с.106], 776,182 тис. або 72,55% (за переписом 2001 р.) [7, с.47,82], на другому місці за чисельністю росіяни – 365,688 тис. або 30,79% (за переписом 1989 р.), 251,506 тис. або 23,51% (за переписом 2001 р.), на третьому місці євреї – 37,869 тис. або 3,19% (за переписом 1989 р.), 10,503 тис. або 0,98% (за переписом 2001 р.), на четвертому місці білоруси – 17,711 тис. або 1,49% (за переписом 1989 р.), 10,375 тис. або 0,97% (за переписом 2001 р.). До помітних національностей Дніпропетровська можна віднести також вірмен, азербайджанців, грузинів, поляків, циган, молдаван, проте чисельність кожного з цих етносів становить менше відсотка. 46,49 % дніпропетровців вважають за рідну українську мову, а 52,46 % – російську [7, с.82], проте більш ніж на 90 % Дніпропетровськ – російськомовне місто.

Важливою характеристикою політичної ідентичності Дніпропетровська є міра залученості його жителів у демократичні процеси через участь у виборах та референдумах.

На квітень 1994 р. у Дніпропетровську було занесено до списків 879,643 тис. виборців [3], на момент виборів голови Дніпропетровської міськради (26 червня 1994 р.) ця цифра була уточнена та дорівнювала 873,840 тис. осіб [8, арк.1]. Це становило 74,79% від загальної кількості

населення Дніпропетровська у 1994 р. (1168,4 тис. осіб) [23, с.30]. Якщо на перші парламентські вибори після проголошення незалежності України (1994 р.) прийшло 519660, взяли участь у голосуванні 514807 (4853 бюлетенів визнано недійсними) [3], то на перші вибори мера міста прийшло 562802 осіб, взяли участь у голосуванні 560818 осіб (1984 бюлетенів визнано недійсними) [8, арк.1]. Отже, активність дніпропетровців на парламентських виборах 1994 р. становила 59,47 %, а на виборах мера – 64,41 %. Це означало, що на третьому році незалежності дніпропетровці більш значущою для себе вважали діяльність мера міста, ніж депутатів Верховної Ради від Дніпропетровська. До речі, лише шістьох депутатів із десяти було обрано за результатами першого туру парламентських виборів 10 квітня 1994 р. Інші набрали менше половини голосів виборців [3].

На парламентських виборах 29 березня 1998 р. у Дніпропетровську було занесено до списків 884,078 тис. виборців [16]. Це становило 79,33 % від загальної кількості населення Дніпропетровська у 1998 р. (1114,4 тис. осіб) [23, с.30]. На другі парламентські вибори після проголошення незалежності України прийшло 518,797 тис. осіб, взяли участь у голосуванні 516,650 тис. осіб (12,9 тис. бюлетенів визнано недійсними). Отже, активність дніпропетровців на парламентських виборах 1998 р. становила 58,68 %. Порівняно з попередніми парламентськими виборами ця цифра є меншою на 0,79 % та свідчить, що на вибори народних депутатів покладали надії на краще не більше 3/5 дніпропетровців. Порівняно з обласними показниками, виборча активність дніпропетровців була меншою на 8,27%, а порівняно з всеукраїнськими – аж на 12,53 % [17].

На момент президентських виборів 1999 р. у Дніпропетровську було внесено до списків 865,845 тис. виборців [19]. Це становило 78,67 % від загальної кількості населення Дніпропетровська у 1999 р. (1100,6 тис. осіб) [23, с.30]. Якщо у першому турі (31 жовтня) прийшло на вибори 544,014 тис. осіб, у другому турі (14 листопада) –

611,403 тис. осіб [21]. Отже, активність дніпропетровців на президентських виборах 1999 р. у першому турі становила 62,83 %, а в другому – 71,04 % (виходячи з уточненої загальної кількості виборців – 860,599 тис.). Порівняно з показником виборчої активності у Дніпропетровській області, у Дніпропетровську вона була меншою на 4,95 % у першому турі [19] та на 2,51 % у другому [21]. Порівняно з голосуванням в Україні в цілому, виборча активність у Дніпропетровську була меншою на 7,36 % у першому турі [19] та на 3,88 % у другому [20]. Судячи з даних щодо виборчої активності, Дніпропетровськ повністю виправдав свою метафоричну назву «батьківщини застою».

На всеукраїнському референдумі 16 квітня 2000 р. кількість осіб, занесених до списку громадян, які мають право брати участь у референдумі, становила 844,370 тис. осіб. Це становило 77,7 % від загальної кількості населення Дніпропетровська у 2000 р. (1086,7 тис. осіб) [23, с.30]. За даними Дніпропетровської міської комісії з всеукраїнського референдуму, у ньому взяла участь рекордна кількість дніпропетровців за всю історію міста – 764057 осіб [9, арк.1], що становило 90,49 %. На тлі попередніх результатів політичної активності дніпропетровців ця цифра видається фантастичною та побічно свідчить про міцні адміністративні традиції, що своїм корінням сягають доби застою.

Для більшості дніпропетровців протягом останнього десятиріччя ХХ ст. були властиві патерналістські настрої. Це означало, що будь-який претендент на виборну посаду в місті мав демонструвати високу міру відповідальності, чуйності та піклування про городян. Саме ці якості зміг повною мірою продемонструвати у 1994 р. претендент на посаду голови міськради М. Швець. Про це, зокрема, свідчили результати опитування «Хто стане мером», що провели 6–13 травня 1994 р. Дніпропетровська асоціація виборців «Вибір-94» та Дніпропетровський фонд соціального моніторингу «ФОНСОМ». Серед найбільш значущих для дніпропетровців якостей М. Швеця були зазначені:

«прагне брати відповідальність на себе», «найбільш чуйний до будь-якого прохання», «найбільш неухильний у виконанні обіцянок», «найбільш совісний». Порівняно з ним його головний конкурент на посаду мера Г. Балашов хоча і був переможцем за рейтингом, явно програвав М. Швецю з такими оцінками виборців, як «лідер у прагненні розвивати підприємництво», «найбільший прихильник жорсткого контролю та покарання за бездіяльність» [25].

Як відомо, на виборах голови Дніпропетровської міськради 26 червня 1994 р. М. Швець набрав 288,320 тис. голосів (51,41%), а його головний конкурент Г. Балашов – 168,871 тис. голосів (30,08%) [8, арк.1зв.]. Перемога М. Швеця також може пояснюватися тим, що з 1991 р. він працював заступником голови виконкому Дніпропетровської міської ради. Зауважимо, що коли у 1999 р. він був призначений головою Дніпропетровської облдержадміністрації, то на місце міського голови запропонував свого заступника І. Куліченка, який і був обраний у січні 2000 р. У 1994 р. М. Швеця підтримав тодішній голова облдержадміністрації П. Лазаренко [4]. У зв'язку з цим його навіть назвали «кишеньковим» мером П. Лазаренка [5].

Ще однією вирішальною причиною обрання саме М.Швеця було те, що він позиціонувався як господарник та неухильно додержувався впровадженого ще В. Пустовойтенком у 1991–1993 рр. на посту голови Дніпропетровської міськради та міськвиконкому принципу максимально уникати політичної чи ідеологічної ангажованості у будь-яких дискусіях чи прийнятті будь-яких рішень на рівні управління містом [15]. Як відомо, Л. Кучма також позиціонувався переважно як господарник поза будь-якими партійними інтересами. Якщо говорити про нинішнього міського голову Дніпропетровська І. Куліченка, то його виборча кампанія наприкінці 1999 – на початку 2000 рр. проходила в межах міського проекту під гаслом «Разом думаємо, вирішуємо, будуємо», а городянам пропонувалося «напрямую заявити про свої проблеми батькам міста», тобто в.о. міського голови І. Куліченку, що позиціонувався як професіонал, що досконало знає міське

господарство [2]. Передбачалося, що це дозволило би йому діяти більш ефективно, «проектувати» майбутні рішення спільно з мешканцями міста [1]. Можна стверджувати, що найбільш ефективною технологією у боротьбі за крісло мера було формування іміджу досвідченого, відповідального та чуйного до проблем городян господарника. Ставка на імідж досвідченого та вмілого господарника забезпечила в останнє п'ятиріччя минулого століття високі рейтинги як М.Швецю на посту спочатку мера міста (червень 1994 – квітень 1999 рр.), а потім голови Дніпропетровської обласної адміністрації (квітень 1999 р. – липень 2003 р.), а пізніше І. Куліченку на посту в.о., а згодом міського голови Дніпропетровська (квітень 1999 р. – теперішній час). Це певною мірою підтверджують дані таблиць 1 та 2.

Таблиця 1.

Оцінка діяльності керівників Дніпропетровської області та міста Дніпропетровська дніпропетровцями

(таблиця складена на основі даних опитування, проведеного ДРІДУ УАДУ в квітні – травні 1998 р. [10, с.198], у квітні [11, с.206] та вересні 1999 р. [12, с.214], у березні [13, с.224] та жовтні 2000 р. [14, с.231])

Керівники області та міста	Час опитування	Схвалюю, ставлюся позитивно	Ставлюся байдуже	Засуджую, ставлюся негативно	Важко відповісти
Голова Дніпропетровської обласної адміністрації	квітень – травень 1998 р.	10,6 %	14,04 %	10,89 %	64,47 %
	квітень 1999 р.	14,84 %	22,15 %	19,18 %	43,84 %
	вересень 1999 р.	43,2 %	9,0 %	14,9 %	31,3 %
	березень 2000 р.	47,94 %	7,28 %	17,25 %	27,53 %
	жовтень 2000 р.	35,3 %	9,5 %	29,2 %	26,0 %

Продовження табл. 1

Голова Дніпропетровської обласної ради	квітень – травень 1998 р.	12,75 %	14,61 %	10,17 %	62,46 %
	квітень 1999 р.	9,38 %	21,28 %	14,65 %	54,69 %
	вересень 1999 р.	5,6 %	15,4 %	8,2 %	67,1 %
	березень 2000 р.	12,26 %	14,35 %	9,19 %	64,19 %
	жовтень 2000 р.	8,7 %	18,6 %	25,2 %	47,5 %
Мер Дніпропетровська	квітень – травень 1998 р.	55,22 %	11,16 %	12,73 %	20,89 %
	квітень 1999 р.	44,82 %	12,16 %	20,72 %	22,3 %
	вересень 1999 р.	17,2 %	11,6 %	6,8 %	61,5 %
	березень 2000 р.	47,31 %	5,54 %	14,40 %	32,75 %
	жовтень 2000 р.	37,6 %	10,0 %	24,4 %	28,0 %

Таблиця 2.

Як Ви оцінюєте діяльність керівників Дніпропетровської області та міста Дніпропетровська?

(таблиця складена на основі даних опитування, проведеного ДРІДУ УАДУ в квітні – травні 1998 р. [10, с.198], у квітні [11, с.206] та вересні 1999 р. [12, с.214], у березні [13, с.224] та жовтні 2000 р. [14, с.231])

Керівники області та міста	Час опиту- вання	Схвалюю, ставлюся позитивно	Став- люся байдуже	Засуджую, ставлюся негативно	Важко відпо- вісти
Голова Дніпропет- ровської облдержад- міністрації О. Мігдеев	квітень – травень 1998 р.	10,6 %	14,04 %	10,89 %	64,47 %
	квітень 1999 р.	14,84 %	22,15 %	19,18 %	43,84 %

Продовження табл. 2

Голова Дніпро- петровської облдержадмі ністрації М. Швець	вересень 1999 р.	43,2 %	9,0 %	14,9 %	31,3 %
	березень 2000 р.	47,94 %	7,28 %	17,25 %	27,53 %
	жовтень 2000 р.	35,3 %	9,5 %	29,2 %	26,0 %
Голова Дніпропетровської обласної ради Е. Дубінін	квітень – травень 1998 р.	12,75 %	14,61 %	10,17 %	62,46 %
	квітень 1999 р.	9,38 %	21,28 %	14,65 %	54,69 %
	вересень 1999 р.	5,6 %	15,4 %	8,2 %	67,1 %
	березень 2000 р.	12,26 %	14,35 %	9,19 %	64,19 %
	жовтень 2000 р.	8,7 %	18,6 %	25,2 %	47,5 %
Міський голова Дніпро- петровська М. Швець	квітень – травень 1998 р.	55,22 %	11,16 %	12,73 %	20,89 %
	квітень 1999 р.	44,82 %	12,16 %	20,72 %	22,3 %
Міський голова Дніпро- петровська І. Куліченко	вересень 1999 р.	17,2 %	11,6 %	6,8 %	61,5 %
	березень 2000 р.	47,31 %	5,54 %	14,40 %	32,75 %
	жовтень 2000 р.	37,6 %	10,0 %	24,4 %	28,0 %

Результати парламентських виборів 1994 р. у Дніпропетровську багато в чому пояснювалися вмінням претендентів на депутатські мандати відповідати надіям та цінностям виборців. Згідно з результатами опитування Дніпропетровської асоціації виборців «Вибір-94» 64% дніпропетровців вважали, що майбутні депутати мають бути причниками зниження цін на товари широкого вжитку, 58 % очікували від нового парламенту віднов-

лення економічних та політичних зв'язків з колишніми республіками СРСР, 21 % виступали за цілковиту незалежність України, 20 % за те, щоб новий парламент складався виключно з українців, 50 % бажали голосувати за безпартійних, 25 % – за партійних, 25 % – за віруючих, 18 % – за атеїстів [24].

Показовими щодо визначення політичної ідентичності дніпропетровців стали парламентські вибори у березні 1998 р., що проходили за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Як бачимо (таблиця 3), дніпропетровці найбільше довіряли політичній силі колишнього керівника області П. Лазаренка ВО «Громада» (щоправда, його вплив у місті був меншим, ніж у цілому в області). Безумовно, тут працював принцип «голосуй за своїх», а не ідеологічні міркування. Комуністична партія України вийшла у Дніпропетровську лише на друге місце за популярністю (як і по області), тоді як в Україні вона посідала перше місце. Голосування за комуністів для дніпропетровців було певною мірою протестним, оскільки жоден з кандидатів-комуністів у мажоритарних округах не пройшов до парламенту та навіть істотно не наблизився до необхідного результату.

Таблиця 3.

Результати парламентських виборів 1998 р. у багатомандатному окрузі

№ пп	Партія (виборчий блок партій)	Кількість та % голосів у Дніпропетровську	Кількість та % голосів у Дніпропетровській області	Загальна кількість та % голосів у всіх округах	Проходження до парламенту
1.	ВО «Громада»	136720 24,46 %	677519 35,34 %	1242235 4,67 %	+
2.	КПУ	124300 24,05%	491172 25,62 %	6550353 24,65 %	+
3.	НРУ	34092 6,60 %	97041 5,06 %	2498262 9,40 %	+
4.	ПЗУ	32960 6,37 %	92789 4,84 %	1444264 5,43 %	+

Продовження табл. 3

5.	НДП	22089 4,28 %	58006 3,02 %	1331460 5,01 %	+
6.	ВВП «Трудова Україна»	19658 3,80 %	42 947 2,24 %	813326 3,06 %	-
7.	СДПУ (о)	16988 3,29 %	45 989 2,39 %	1066113 4,01 %	+
8.	ВВ СПУ та СелПУ	16988 3,29 %	60 868 3,17 %	2273788 8,55 %	+
9.	ПСПУ	12331 2,39%	33279 1,73 %	1075118 4,04 %	+

Можна стверджувати, що політична ідеологія для кандидатів-мажоритарників скоріше заважала, ніж допомагала вигравати вибори у Дніпропетровську. Для мешканців міста на першому місці були особисті якості кандидата, а не його партійна чи ідеологічна належність. Так, серед переможців-мажоритарників у Дніпропетровську були президент науково-виробничої інвестиційної групи «Інтерпайп» В. Пінчук (ВВП «Трудова Україна»), Генеральний директор науково-виробничої дослідної агрофірми «Наукова» М. Агафонов (член Народної аграрної партії України), начальник управління політики виконавчого комітету Дніпропетровської міської ради Г. Балашов (член партії «Міжрегіональний блок реформ»), народний депутат України О. Рябченко (безпартійний), народний депутат України С. Чукмасов (ВО «Громада»).

Народних Рух України в Дніпропетровську в останнє десятиріччя минулого століття виступав символом свідомого українства та швидкої українізації країни. Як бачимо з таблиці 3, за нього віддали голоси 6,6 % дніпропетровців. Якщо в Україні в цілому він зайняв друге місце, то в Дніпропетровську лише третє. Четверте та п'яте місця Партії зелених України та Народно-демократичної партії повністю відповідали місцям, що зайняли ці партії в Україні в цілому. Виборчий блок партій «Трудова Україна» зміг посісти шосте місце завдяки участі його передвиборчого списку В.Пінчуку, підприємства якого підтримали цю політичну силу на виборах.

Соціалістичні партії, як бачимо з таблиці 3, не користувалися такою прихильністю серед дніпропетровців, як в Україні в цілому, посівши лише сьоме, восьме та дев'яте місця. Проблема з соціалістами була в тому, що, будучи ідеологічно захисниками працюючих мас, на ділі вони майже не мали зв'язків зі своєю потенціальною соціальною базою.

Відповідно до результатів опитування, проведеного Дніпропетровським регіональним інститутом державного управління Української академії державного управління при Президенті України (ДРІДУ УАДУ) в квітні – травні 1998 р., більшість дніпропетровців була досить скептична щодо дієвості виборів як інструменту впливу суспільства на владу та не сподівалися, що вибори до Верховної Ради у березні 1998 р. зможуть покращити ситуацію в країні (див. таблицю 4), хоча й здебільшого оцінювали свій вибір депутатів різних рівнів як вдалий (див. таблицю 5). Такий скепсис дніпропетровців був пов'язаний з їхньою впевненістю, що далеко не кожен депутат виконує свої обіцянки та і то лише окремі (див. таблицю 6). Недовіра до обіцянок депутатів могла бути причиною короткої соціальної пам'яті дніпропетровців щодо прізвищ депутатів, за яких вони голосували (див. таблицю 7).

Таблиця 4.

Якою мірою минулі вибори до Верховної Ради виправдали Ваші надії щодо покращення ситуації в країні?

(таблиця складена на основі даних опитування, проведеного ДРІДУ УАДУ в квітні – травні 1998 р. [10, с.197])

1. Безсумнівно, вони покращили ситуацію	1,16 %
2. Вони не змінили становище	54,80 %
3. Вони погіршили ситуацію	30,52 %
4. Важко відповісти	13,52 %

Таблиця 5.

Як Ви оцінюєте, наскільки вдалим був Ваш вибір до таких органів влади?

(таблиця складена на основі даних опитування, проведеного ДРІДУ УАДУ в квітні – травні 1998 р. [10, с.197])

№	Представницькі органи влади	Я зробив правильний вибір	Зараз я би обрав іншого депутата	Мені це байдуже
1.	Верховна Рада України	47,27 %	25,86 %	26,87 %
2.	Обласна рада	47,26 %	15,56 %	37,18 %
3.	Міська рада	47,61 %	13,89 %	38,49 %
4.	Районна рада	45,07 %	14,78 %	40,14 %

Таблиця 6.

Чи будуть обрані депутати виконувати свої обіцянки та передвиборчі програми?

(таблиця складена на основі даних опитувань, проведених ДРІДУ УАДУ в квітні – травні 1998 р. [10, с.197] та у вересні 1999 р. [12, с.214])

Ставлення до депутатських обіцянок та передвиборчих програм	квітень – травень 1998 р.	вересень 1999 р.
1. Так, більшість депутатів виконують свої обіцянки	2,00 %	1,2 %
2. Лише частина депутатів виконає свої обіцянки	18,74 %	6,3 %
3. Тільки окремі депутати виконують свої обіцянки	26,90 %	7,5 %
4. Лише окремі депутати виконують окремі положення програм	26,47 %	30,4 %
5. Ніхто з депутатів не виконає своїх обіцянок	25,89 %	53,5 %

Таблиця 7.

**Чи пам'ятаєте Ви прізвище депутата,
за якого Ви проголосували?**
(таблиця складена на основі даних опитування,
проведеного ДРІДУ УАДУ в квітні – травні 1998 р.
[10, с.197] та у вересні 1999 р. [12, с.214])

Пам'ять дніпропетровських виборців	квітень – травень 1998 р.	вересень 1999 р.
1. Так, пам'ятаю прізвища обраних депутатів усіх рівнів	15,99 %	6,8 %
2. Пам'ятаю прізвище депутата Верховної Ради	41,35 %	19,4 %
3. Пам'ятаю прізвище депутата обласної ради	5,48 %	2,6 %
4. Пам'ятаю прізвище депутата міської ради	6,05 %	5,1 %
5. Пам'ятаю прізвище депутата районної ради	3,6 %	7,8 %
6. Не пам'ятаю прізвищ жодного депутата	27,52 %	57,4 %

Показовим щодо політичної ідентичності також було голосування дніпропетровців на президентських виборах 1999 р. Як бачимо в таблицях 8 та 9, більшість дніпропетровців у своєму виборі Президента як у першому, так і другому турі дотримувалася принципу «голосувати за своїх», віддавши за Л. Кучму в першому турі 49,41 %, а в другому – 66,01 % голосів. Ця кількість голосів в обох турах явно перевищувала підтримку Л. Кучми як в області, так і в Україні в цілому. Характерна особливість дніпропетровської політичної ідентичності – недовіра соціалістам – повною мірою виявила себе на президентських виборах. Якщо в цілому в Україні О. Мороз здобув 11,29 % голосів виборців та зайняв третє місце, то в Дніпропетровську він набрав усього 5,47 % голосів та

посів четверте місце. Достатньо низький відсоток голосів, що здобув Є. Марчук, пояснювався його прихильністю до українських націоналістичних сил.

Таблиця 8.

**Результати 1-го туру президентських виборів
(31.10.1999 р.)**

№ пп	Кандидат Президенти	Кількість та % голосів у Дніпро- петровську	Кількість та % голосів у Дніпро- петровській області	Загальна кількість та % голосів у всіх округах
1.	Кучма Л. Д.	268588 49,41 %	756152 39,12 %	9598672 36,49 %
2.	Симоненко П. М.	120575 22,18 %	558848 28,91 %	5 849 077 22,24 %
3.	Вітренко Н. М.	49842 9,17 %	189849 9,82 %	2 886 972 10,97 %
4.	Мороз О. О.	29756 5,47 %	193 875 10,03 %	2 969 896 11,29 %
5.	Марчук Є. К.	15 974 2,94 %	41016 2,12 %	2 138 356 8,13 %

Таблиця 9.

**Результати 2-го туру президентських виборів
(14.11.1999 р.)**

№ пп	Кандидат у Президенти	Кількість та % голосів у Дніпро- петровську	Кількість та % голосів у Дніпро- петровській області	Загальна кількість та % голосів по всіх округах
1.	Кучма Л. Д.	403350 66,01 %	1181358 56,35 %	15870722 56,25 %
2.	Симоненко П. М.	177922 29,12 %	798380 38,08 %	10665420 37,80 %

Значною мірою дніпропетровську політичну ідентичність в останнє десятиріччя минулого століття характеризували реакції городян на слова-маркери, що вказували на їхнє політичне світосприйняття (див. таблицю 10). Як бачимо, дніпропетровці досить прихильно ставилися до таких соціально-політичних вербальних знаків-символів, як «справедливість», «сильна влада», «демократія», «незалежність», менш позитивно – до слів-маркерів «приватна власність», «економічні реформи», «слов'янська єдність», «рівність», «українська мова», максимальний негатив викликали такі вербальні одиниці, як «мафія», «безробіття», «диктатура», «страйки», недобрі відчуття породжували у дніпропетровців також слова «податкова інспекція», «міліція», «нові українці».

Таблиця 10.

Які емоції викликають у Вас такі явища життя?
(таблиця складена на основі даних опитування,
проведеного ДРІДУ УАДУ в квітні – травні 1998 р.
[10, с.204])

№	Слова-маркери	Позитивні	Негативні	Нейтральні	Важко відповісти
1.	Незалежність	53,80 %	15,06 %	27,26 %	3,87 %
2.	Демократія	55,89 %	13,94 %	24,28 %	5,89 %
3.	Економічні реформи	46,26 %	20,69 %	26,29 %	6,75 %
4.	Приватна власність	49,50 %	18,22 %	26,97 %	5,31 %
5.	Приватизація	39,74 %	27,40 %	25,25 %	7,60 %
6.	Страйки	13,34 %	63,85 %	17,93 %	4,88 %
7.	Спонсор	43,45 %	22,73 %	26,62 %	7,19 %
8.	Сильна влада	57,39 %	19,51 %	17,50 %	5,60 %
9.	Диктатура	12,79 %	68,39 %	14,08 %	4,74 %
10.	Чиновник	9,20 %	45,69 %	41,09 %	4,02 %
11.	Капіталізм	17,82 %	27,73 %	47,41 %	7,04 %

Продовження табл. 10

12.	Соціалізм	33,19 %	16,09 %	42,10 %	8,62 %
13.	Пенсіонери	63,23 %	7,3 %	24,18 %	5,29 %
14.	Народний контроль	36,77 %	23,46 %	28,33 %	11,44 %
15.	Молодь	72,16 %	11,17 %	13,75 %	2,44 %
16.	Нові українці	16,19 %	47,13 %	26,93 %	9,74 %
17.	Слов'янська єдність	47,49 %	17,22 %	24,53 %	10,76 %
18.	Податкова інспекція	14,45 %	54,08 %	26,18 %	5,29 %
19.	Міліція	21,81 %	48,49 %	27,26 %	2,44 %
20.	Митниця	13,47 %	50,57 %	30,66 %	5,3 %
21.	Мафія	7,9 %	73,99 %	13,94 %	4,17 %
22.	Інвестиції	35,72 %	23,67 %	33,14 %	7,46 %
23.	Політика	22,09 %	16,64 %	56,10 %	5,16 %
24.	Народний депутат	25,57 %	15,66 %	53,74 %	5,03 %
25.	Інтелігент	56,73 %	7,02 %	31,66 %	4,68 %
26.	Рівність	47,56 %	12,46 %	32,66 %	7,31 %
27.	Партійний активіст	22,06 %	21,20 %	43,55 %	13,88 %
28.	Медицина	50,72 %	23,71 %	22,27 %	3,3 %
29.	Освіта	58,51 %	18,45 %	21,03 %	2,0 %
30.	Підприємець	43,62 %	21,66 %	29,7 %	5,02 %
31.	Безробіття	14,66 %	72,66 %	9,77 %	2,59 %
32.	Українська мова	46,34 %	15,06 %	35,01 %	3,59 %
33.	Справедливість	71,08 %	8,49 %	17,7 %	2,73 %

Більшою мірою специфіку дніпропетровської політичної ідентичності та її еволюції наприкінці ХХ століття розкриває ставлення городян до індикативних висловлювань щодо внутрішньої та зовнішньої політики України (див. таблиці 11,12,13,14).

Таблиця 11.

Наскільки Ви згодні з такими досить поширеним висловлюваннями?
 (таблиця складена на основі даних опитування, проведеного ДРІДУ УАДУ в квітні – травні 1998 р. [10, с.202])

№	Індикативні висловлювання щодо внутрішньої та зовнішньої політики України	Повністю згоден	Частково згоден	Зовсім не згоден	Важко відповісти
1.	Закриття нерентабельних підприємств – захід важкий, але необхідний	33,96 %	33,67 %	23,27 %	9,1 %
2.	Слід якомога швидше провести референдум та відновити братерський Союз РСР	30,99 %	13,77 %	37,16 %	18,08 %
3.	Вступ до НАТО гарантуватиме Україні її національну безпеку	20,92 %	13,9 %	31,52 %	33,67 %
4.	Лише масові акції протесту – єдиний спосіб добитися змін на краще	30,70 %	24,25 %	29,56 %	15,49 %
5.	Продовження реформ в економіці неприпустимо, оскільки вони породжують безробіття	26,5 %	21,92 %	30,66 %	20,92 %

Продовження табл. 11

6.	Основна причина невиклати зарплатні – безгосподарність та зловживання керівників підприємств та місцевого керівництва	57,31 %	28,08 %	7,02	7,59 %
7.	Більшу частину землі треба приватизувати	25,46 %	19,6 %	33,33 %	21,6 %
8.	Приватизація підприємств нічого не дала простим людям, від неї виграли мафія та чиновники	58,08 %	29,18 %	3,86 %	8,87 %
9.	За красиву Україну	69,77 %	11,03 %	7,74 %	11,46 %
10.	Україні необхідно більше розвивати зв'язки з країнами Західної Європи, а не з відсталою імперською Росією	20,52 %	40,46 %	27,12 %	11,91 %
11.	Для захисту вітчизняного виробника необхідно встановити більші мита на імпортні товари	31,28 %	39,89 %	15,49 %	13,34 %

Продовження табл. 11

12.	Президент має навести в країні лад будь-якою ціною	35,01 %	33,43 %	17,93 %	13,63 %
13.	Україні життєво необхідні іноземні інвестиції	27,55 %	29,12 %	24,53 %	18,79 %
14.	Ті, хто при владі, свідомо привели країну до хаосу, щоб самим швидше збагатитися	48,43 %	30,00 %	8,14 %	13,43 %
15.	Демократія в нашій країні стала означати свавілля	60,23 %	22,89 %	6,58 %	10,3 %
16.	Для виходу країни з кризи необхідно прискорити ринкові реформ	43,53 %	20,11 %	14,94 %	21,41 %
17.	Вільна ринкова економіка приносить прибуток лише спекулянтам, а не більшості народу	38,11 %	32,52 %	19,34 %	10,03 %
18.	Вихід з кризи треба починати не з економіки, а з духовного піднесення народу	19,34 %	28,51 %	36,39 %	15,76 %
19.	Щоб країна вийшла з кризи, на певний період необхідна жорстка диктатура для наведення ладу	33,62 %	23,85 %	28,59 %	13,94 %

Таблиця 12.

Наскільки Ви згодні з такими досить поширеним висловлюваннями?

(таблиця складена на основі даних опитування, проведеного ДРІДУ УАДУ в квітні 1999 р. [11, с.209]).

№	Індикативні висловлювання щодо внутрішньої та зовнішньої політики України	Повністю згоден	Частково згоден	Зовсім не згоден	Важко відповісти
1.	Укріплення народовладдя з сильною виконавчою владою	40,36 %	28,57 %	7,71 %	23,36 %
2.	Необхідне державне регулювання підприємницької діяльності	33,87 %	35,24 %	14,65 %	16,25 %
3.	Зберегти міцний держсектор	32,73 %	27,5 %	20,45 %	19,32 %
4.	Консолідація слов'янських народів	52,94 %	20,81 %	5,66 %	20,59 %
5.	Реформи мають бути поступовими, м'якими	37,64 %	28,80 %	18,37 %	15,19 %
6.	Виконавча влада має знаходитися під жорстким контролем	69,21 %	19,33 %	1,57 %	9,89 %
7.	Необхідний баланс національних інтересів України з інтересами Росії та Заходу	53,17 %	25,34 %	4,52 %	16,97 %

Продовження табл. 12.

8.	Необхідна соціально орієнтована економічна політика	62,59 %	15,65 %	2,72 %	19,05 %
9.	Скасування приватної власності	8,13 %	14,00 %	65,69 %	12,19 %
10.	Скасування інституту президентства	14,38 %	12,56 %	39,04 %	34,02 %
11.	Створення добровільного союзу рівноправних братерських народів у єдиній державі	40,86 %	16,93 %	19,64 %	22,57 %
12.	Розвиток вільної ринкової економіки	43,64 %	30,68 %	11,14 %	14,55 %
13.	Приватизація землі	36,65 %	25,11 %	21,95 %	16,29 %
14.	Інтеграція до Європи	34,39 %	25,57 %	12,90 %	27,15 %
15.	Продовження реформ	45,66 %	24,20 %	11,42 %	18,72 %
16.	Щільне співробітництво зі світовими фінансовими організаціями	45,60 %	25,28 %	10,84 %	18,28 %
17.	Державне регулювання ринку землі	42,08 %	24,21 %	10,86 %	22,85 %
18.	Захист вітчизняного товаровиробника	88,46 %	5,88 %	0,9 %	4,75 %

Продовження табл. 12.

19.	Формування багатуокладної економіки	42,99 %	16,06 %	3,17 %	37,78 %
20.	Інтеграція до світового господарства	39,32 %	20,23 %	6,59 %	33,86 %
21.	Скасування депутатської недоторканності	70,68 %	14,55 %	5,23 %	9,55 %
22.	Притягнення П.Лазаренка до кримінальної відповідальності	60,81 %	11,04 %	9,01 %	19,14 %
23.	Встановлення диктатури	10,45 %	10,23 %	60,45 %	18,86 %

Таблиця 13.

Наскільки Ви згодні з такими досить поширеним висловлюваннями?

(таблиця складена на основі даних опитування, проведеного ДРІДУ УАДУ у вересні 1999 р. [12, с.217]).

№	Індикативні висловлювання щодо внутрішньої та зовнішньої політики України	Повністю згоден	Частково згоден	Зовсім не згоден	Важко відповісти
1.	Формування сильної виконавчої влади	60,0 %	16,9 %	1,2 %	19,1 %
2.	Необхідне державне регулювання підприємницької діяльності	39,9 %	27,5 %	7,4 %	22,6 %
3.	Треба зберегти міцний держсектор	35,3 %	24,7 %	10,4 %	27,8 %

Продовження табл. 13.

4.	Консолідація слов'янських народів	40,9 %	20,3 %	3,8 %	32,2 %
5.	Реформи мають бути поступовими	46,0 %	24,7 %	4,4 %	22,8 %
6.	Виконавча влада має знаходитися під жорстким контролем	71,3 %	12,8 %	1,9 %	13,9 %
7.	Баланс національних інтересів України з інтересами Росії та Заходу	45,7 %	21,0 %	4,4 %	27,5 %
8.	Необхідна соціально орієнтована економічна політика	44,1 %	16,3 %	1,5 %	35,7 %
9.	Необхідне скасування приватної власності	9,3 %	16,6 %	48,1 %	24,6 %
10.	Слід скасувати інститут президентства	17,5 %	12,5 %	35,6 %	30,7 %
11.	Необхідне створення добровільного союзу рівноправних братерських народів у єдиній державі	33,5 %	16,6 %	14,7 %	32,5 %
12.	Розвиток демократії в Україні	54,4 %	16,8 %	3,5 %	23,4 %
13.	Необхідна приватизація землі	43,7 %	18,2 %	13,8 %	22,9 %
14.	Інтеграція до Європи	34,0 %	18,8 %	6,5 %	38,4 %

Продовження табл. 13.

15.	Прискорення ринкових реформ	37,6 %	22,2 %	7,2 %	30,4 %
16.	Щільне співробітництво зі світовими фінансовими організаціями	43,2 %	19,9 %	9,6 %	25,4 %
17.	Легалізація тіньового капіталу	42,9 %	8,5 %	8,4 %	38,1 %
18.	Захист вітчизняного виробника	78,2 %	6,6 %	0,6 %	13,1 %
19.	Формування багатокладної економіки	38,2 %	12,9 %	1,3 %	44,7 %
20.	Необхідно повернути до України вивезений капітал	75,9 %	6,3 %	0,9 %	14,9 %
21.	Слід скасувати депутатську недоторканність	67,5 %	8,4 %	5,3 %	16,6 %
22.	Необхідно встановлення диктатури	5,6 %	10,7 %	50,9 %	29,6 %
23.	Вступ України до НАТО	21,0 %	12,1 %	32,1 %	32,9 %
24.	Надання російській мові статусу державної	46,2 %	17,2 %	15,0 %	20,6 %
25.	Необхідне зниження податків	71,5 %	11,2 %	1,3 %	13,5 %
26.	Скасування смертної кари в Україні	10,4 %	13,2 %	54,0 %	20,4 %
27.	Підтримка дрібного бізнесу	50,7 %	19,1 %	4,4 %	24,3 %
28.	Необхідне подолання церковного розколу в Україні	37,2 %	10,1 %	2,9 %	47,2 %

Таблиця 14.

Наскільки Ви згодні з такими досить поширеними висловлюваннями?

(таблиця складена на основі даних опитування, проведеного ДРІДУ УАДУ у березні 2000 р. [13, с.227]).

№	Індикативні висловлювання щодо внутрішньої та зовнішньої політики України	Повністю згоден	Частково згоден	Зовсім не згоден	Важко відповісти
1.	Необхідне прискорення адміністративної реформи	45,08 %	15,71 %	3,49 %	35,71%
2.	Державне регулювання підприємницької діяльності	30,78 %	28,39 %	15,31%	25,52%
3.	Конституція України потребує оновлення	35,57 %	27,11 %	8,13 %	29,19%
4.	Необхідна ліквідація пільг державних службовців	48,11 %	25,47 %	10,22%	16,19%
5.	Слід скоротити кількість робітників державного апарату	68,3 %	17,19 %	3,31 %	11,2 %
6.	Виконавча влада має знаходитися під жорстким контролем населення	61,23 %	20,25 %	5,54 %	12,97%
7.	Необхідне прискорення аграрної реформи на основі приватної власності на землю	41,77 %	16,77 %	12,66%	28,8 %

Продовження табл. 14.

8.	Легалізація тіньового капіталу	54,40 %	10,85 %	5,97 %	28,77%
9.	Неприпустимо займатися бізнесом держслужбовцям	53,08 %	14,85 %	12,16%	19,91%
10.	Інтеграція до Європи	33,65 %	21,8 %	13,11%	31,44%
11.	Необхідно підвищити зарплатню держслужбовцям	25,94 %	21,54 %	34,59%	17,92%
12.	Захист конкурентоспроможного вітчизняного товаровиробника	79,02 %	8,99 %	1,58 %	10,41%
13.	Створення особистих пенсійних рахунків	47,54 %	18,12 %	8,59 %	25,76%
14.	Вступ України до НАТО	18,83 %	13,29 %	36,08%	31,8 %
15.	Перехід до внутрішніх займів в іноземній валюті у населення та юридичних осіб	17,2 %	12,58 %	19,59%	50,64%
16.	Зниження податків	79,71 %	9,51 %	1,27 %	9,51 %
17.	Скасування смертної кари	15,21 %	14,26 %	56,89%	13,63%
18.	Підтримка малого та середнього бізнесу	60,44 %	19,46 %	3,96 %	16,14%
19.	Подолання церковного розколу в Україні	44,32 %	10,25 %	3,31 %	41,96%
20.	Необхідне прийняття нових Цивільного, Кримінального та інших кодексів	52,28 %	13,23 %	0,94 %	33,54%

На основі аналізу наведених таблиць ставлення городян до індикативних висловлювань щодо внутрішньої та зовнішньої політики України наприкінці ХХ століття можна зробити наступні висновки. Щодо вступу України до НАТО, то лише третина дніпропетровців готова була підтримати цей крок. Разом з тим, мешканці Дніпропетровська виступили за додержання балансу національних інтересів України з інтересами Росії та Заходу (40–50 % городян повністю та 20–25 % – частково). Можна говорити про сталу та однозначну орієнтацію дніпропетровців на консолідацію слов'янських народів (40–58 % городян повністю були згодні з цим, а 11–20 % – частково). Дніпропетровці у переважній більшості підтримували ринкові перетворення, натомість частка противників реформ скоротилася з 14,94 % (весна 1998 р.) до 3,49 % (весна 2000 р.). Високі показники демонстрували дніпропетровці щодо підтримки вітчизняного товаровиробника (88,46 %), щоправда, на 2000 р. вона дещо знижується (76,6 %). Це, вірогідно, було пов'язано з низькою якістю продукції від вітчизняного виробника. Що стосується легалізації тіньового капіталу та зниження податкового пресу, то тут спостерігається явне зростання прихильників таких заходів. Зміцнюється також розуміння серед дніпропетровців необхідності підтримки малого бізнесу з боку держави та скасування смертної кари. Щоправда, прибічники смертної кари значно превалюють над її противниками.

Висновки. Однією з головних особливостей дніпропетровської політичної ідентичності є прагнення (чи потреба) підтримувати (чи голосувати) за своїх. Це повною мірою продемонстрував другий Президент України Л. Кучма, залучаючи до роботи в центральних державних органах своїх «земляків». Іншою особливістю, яка також знайшла втілення в діяльності Л. Кучми, була політико-ідеологічна байдужість. Замість цього, дніпропетровська еліта прагнула продемонструвати себе досвідченими, чуйними та відповідальними господарниками. Саме це значною мірою знаходило відгук у серцях дніпропетровців, більшість з яких мала «технарське» за-гар-

тування, частку здорового прагматизму та була чужою ідейним мрійникам з соціалістичних та національно-патріотичних політичних організацій.

1. Брагинский Б. Погода – от Бога, власть – от народа // Наше місто. – 1999. – 3 грудня.

2. Громаков Д. Кто поведет Днепропетровск в XXI век – хозяйственник или политик? // Наше місто. – 1999. – 29 жовтня.

3. Как наш город четыре мандата профукал // Днепр вечерний. – 1994. – 13 апреля.

4. Колесниченко М. Лазаренко призывает голосовать за Швеца // Собор. – 1994. – 10 июня.

5. Кому нужен «карманный» мэр // Мегapolis Украины. – 1994. – 25 мая – 1 июня.

6. Население Днепропетровской области по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. – Днепропетровск: Дніпропетровське обласне управління статистики, 1991. – 211 с.

7. Національний склад населення Дніпропетровської області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Дніпропетровськ: Дніпропетровське обласне управління статистики, 2003. – 116 с.

8. Протокол окружной избирательной комиссии о результатах выборов, протоколы участковых избирательных комиссий о результатах подсчета голосов по выборам председателя городского Совета народных депутатов (25–29 червня 1994 р.). – Архівне управління Дніпропетровської міської ради, ф.61, оп.1, спр.4050.

9. Протоколи засідань міської та районних комісій з всеукраїнського референдуму про результати підрахунку голосів (25–29 червня 1994 р.). – Архівне управління Дніпропетровської міської ради, ф.279, оп.1, спр.1.

10. Результаты мониторинга общественного мнения г. Днепропетровска 1998–2001 гг. «Политическая жизнь мегаполиса». Украинская академия государственного управления при Президенте Украины, Днепропетровский региональный институт государственного управления. Материалы исследования №1 (апрель – май 1998 г.) // Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія / Сурмін Ю. П., Серьогін С. М., Решетніченко А. В. та ін. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – С.197–205.

11. Результаты мониторинга общественного мнения г. Днепропетровска 1998–2001 гг. «Политическая жизнь мегаполиса». Украинская академия государственного управления

при Президенте України, Днепропетровский региональный институт государственного управления. Материалы исследования №2 (апрель 1999 г.) // Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія / Сурмін Ю. П., Серьогін С. М., Решетніченко А. В. та ін. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – С.206–212.

12. Результаты мониторинга общественного мнения г. Днепропетровска 1998–2001 гг. «Политическая жизнь мегаполиса». Украинская академия государственного управления при Президенте Украины, Днепропетровский региональный институт государственного управления. Материалы исследования №3 (сентябрь 1999 г.) // Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія / Сурмін Ю. П., Серьогін С. М., Решетніченко А. В. та ін. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – С.213–222.

13. Результаты мониторинга общественного мнения г. Днепропетровска 1998–2001 гг. «Политическая жизнь мегаполиса». Украинская академия государственного управления при Президенте Украины, Днепропетровский региональный институт государственного управления. Материалы исследования №4 (март 2000 г.) // Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія / Сурмін Ю. П., Серьогін С. М., Решетніченко А. В. та ін. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – С.222–229.

14. Результаты мониторинга общественного мнения г. Днепропетровска 1998–2001 гг. «Политическая жизнь мегаполиса». Украинская академия государственного управления при Президенте Украины, Днепропетровский региональный институт государственного управления. Материалы исследования №5 (октябрь 2000 г.) // Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія Сурмін Ю. П., Серьогін С. М., Решетніченко А. В. та ін. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – С.229–236.

15. С учетом критики, предложенной (заключительное слово председателя горсовета и горисполкома В. П. Пустовойтенко по отчету исполкома // Днепр вечерний. – 1991. – 16 октября.

16. Центральна виборча комісія України. Вибори народних депутатів України 28.03.1998 р. Дніпропетровська область. Партії, які за підсумками голосування набрали 4% та більше в окрузі. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

17. Центральна виборча комісія України. Вибори народних депутатів України 28.03.1998 р. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>.

18. Центральна виборча комісія України. Вибори Президента України. Дніпропетровська область. Підсумки голосування 14.11.1999 року. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBPROC0>.

19. Центральна виборча комісія України. Вибори Президента України. Загальнодержавний виборчий округ. Результати голосування 31.10.1999 року. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBPROC0>.

20. Центральна виборча комісія України. Вибори Президента України. Загальнодержавний виборчий округ. Результати голосування 14.11.1999 року. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBPROC0>.

21. Центральна виборча комісія України. Вибори Президента України. Повторне голосування 14.11.1999. Дніпропетровська область. Підсумки голосування 14.11.1999 року. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBPROC0>.

22. Чисельність населення на 1 лютого 2013 року // Експрес-випуск Головного управління статистики у Дніпропетровській області №282 від 19.03.2013. – Режим доступу: http://www.dnprstat.gov.ua/expres/2013/03/19_03_13/ChN_01n.pdf. – Назва з екрана.

23. Чисельність наявного населення Дніпропетровської області за 1989–2002 рр. / Відповідальні за вип. Стефанова Г. М., Ходова Л. С. – Дніпропетровськ: Дніпропетровське обласне управління статистики, 2004. – 30 с.

24. Что думают о выборах днепропетровцы? // Собор. – 1994. – 8 апреля.

25. Шевченко С. Геннадий Балашов – поклонник предпринимательства. Николай Швец – берет ответственность на себя ... / С. Шевченко, В. Беленький // Днепр вечерний. – 1994. – 20 мая.